

בית מקרא

כתב-עת לחקר המקרא ועולמו
כרך סז (תשפ"ב), חוברת ב

מיסודו של
המרכז העולמי לתנ"ך, ירושלים

מוסד ביאליק • ירושלים

העורכת
דלית רום-שילוני

המערכת
שמואל אחיטוב, גרשון בריץ, דוד גלעד, משה גרסיאל, שמואל ורגון,
איתמר כסלו, עתר לבנה, לאה מזור, נועם מזרחי, נילי שופק

עורכת המדור לביקורת ספרים
נילי שופק

מרכזת המערכת
גאולה כהן

הנחיות לכתיבת מאמרים ולמשלוח ספרים לביקורת
www.bialik-publishing.co.il/beit-mikra

כתובת המערכת והכתובת למנויים
מוסד ביאליק (מדור ההפצה), ת"ד 92, ירושלים 91000
www.bialik-publishing.co.il

 החוברת רואה אור בסיוע

ISSN: 0005-979X

©

כל הזכויות שמורות למוסד ביאליק • ירושלים

הפקה: גאולה כהן
סדר ועימוד: אירית נחום
עיצוב עטיפה: תחיה רוזנטל

תוכן העניינים

נילי סמט	יחסי משפחה בספרות הפתגמים והעצות ממסופוטמיה / 237
זהר עמר	הצרי המקראי – שרף האלה האטלנטית מארץ-ישראל / 261
תמר צבי	"לא־תִבְשֵׁל גְדִי בְּחֵלֶב אִמּוֹ" בתרגום רס"ג לתורה / 275
ערן ויזל	לשאלת החלוקה המשולשת של ספרי המקרא לתורה נביאים וכתובים במסורת היהודית. חלק ב: שלוש דרגות הנבואה ועקרונות משלימים נוספים – מרד"ק ועד ליוסף אבו יחיא / 293
אפרת בוכריס	"וַיְהִי כִּרְאוֹתָו אוֹתָהּ" – פגישת יפתח ובתו והמפגש בין התנ"ך למוזיקה / 340
רועי הורוביץ	אהבת יעקב (שבתאי) לדוד (המלך) / 383
לאה מזור	התקבלות המקרא ופרשנותו באלבום התצלומים של דיקלה לאור "נשים בתנ"ך ובנופי הגולן" / 409

ביקורת ספרים

ארי גייגר	אברהם גרוסמן, רש"י והפולמוס היהודי-הנוצרי, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשפ"א, 405 עמודים / 433
-----------	---

ספרים שנתקבלו במערכת / 449

תקצירי המאמרים באנגלית / 5*

המשתתפים בחוברת

המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן nilisamet@gmail.com	פרופ' נילי סמט
המחלקה ללימודי ארץ ישראל, אוניברסיטת בר-אילן amarzoh@gmail.com	פרופ' זהר עמר
החוג ללשון עברית, אוניברסיטת חיפה tzewi@univ.haifa.ac.il	פרופ' תמר צבי
החוג למחשבת ישראל, אוניברסיטת בן גוריון בנגב eviezel@bgu.ac.il	פרופ' ערן ויזל
מכללת גבעת וושינגטון efratb1967@gmail.com	ד"ר אפרת בוכריס
המחלקה לספרות משווה, אוניברסיטת בר-אילן והחוג לאומנויות, המכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין royho@netvision.net.il	ד"ר רועי הורוביץ
החוג למקרא, האוניברסיטה העברית בירושלים mazorl@mscc.huji.ac.il	ד"ר לאה מזור
המחלקה להיסטוריה כללית, אוניברסיטת בר-אילן Ari.Geiger@biu.ac.il	ד"ר ארי גייגר

הצרי המקראי – שרף האלה האטלנטית מארץ-ישראל

זהר עמר

תקציר

ה"צרי" נזכר במקרא כמוצר יוקרתי ומפורסם שנשתבחה בו ארץ-ישראל ובמיוחד אזור הגלעד. חשיבותו באה לידי ביטוי בכך שהוא מופיע כראשון ברשימת סממני הרפואה והבושם "מזמרת הארץ" שהובלו למצרים ונסחר באיי הים. למונח זה הוצעו זיהויים אחדים שמעלים קשיים לסבירותם. במאמר זה מוצע להציע את שרף האלה האטלנטית (*Pistacia atlantica*) כמועמד המסתבר ביותר לזיהוי הצרי המקראי. הזיהוי נתמך במקורות היסטוריים המצביעים על הפקת שרף זה במרחב ארץ-ישראל בעת העתיקה והשימוש בו בחברות מסורתיות בהווה. קיימות גם עדויות ארכאולוגיות ליצוא כמויות גדולות של שרף מכנען בתקופת הברונזה המאוחרת. תמיכה נוספת היא שימור השם "צרי" בשם הערבי הקדום "צ'רו" (ضرو) לשרף האלות. המחקר מבוסס גם על מחקר שדה שבו שוחזר באופן מסורתי הפקת שרף האלה האטלנטית בכמה אזורים שונים בישראל. כמות השרף שהתקבלה הייתה מרובה יותר מכל עץ אחר הגדל במרחב ארץ-ישראל וסוריה.

מילות מפתח: צרי, שרף, קטורת, אלה אטלנטית, גלעד, נבטים.

ה"צרי" נזכר במקרא שש פעמים כמוצר יוקרתי שנשתבחה בו ארץ-ישראל ובמיוחד אזור הגלעד. חשיבותו באה לידי ביטוי בכך שהוא מופיע כראשון ברשימת סממני הרפואה והבושם "מזמרת הארץ" שהובלו למצרים עם סממנים ששימשו כנראה לבושם ומאכל ושחלקם אינם מזוהים בוודאות, כמו "נכאת" ו"לט" (בר' לז 25; מג 11). סביר ביותר שהוא שימש סממן רפואה נדרש ובעל מוניטין רב, כפי שעולה מהפסוקים בירמיה בהקשר לממלכות חשובות באזור הסהר הפורה:

באשר לבת ציון: "הַצָּרִי אֵין בְּגִלְעָד אִם־רַפָּא אֵין שָׁם כִּי מְדוּעַ לֹא עָלְתָה אֲרַכְתָּ
 בְּתַעֲמִי" (יר' ח 22)
 באשר למצרים: "עֲלִי גִלְעָד וּקְחִי צָרִי... לְשׂוּא הַרְבִּיתִי (הַרְבִּית) רַפְאוֹת תַּעֲלֶה אֵין
 לָךְ" (מו 11)
 באשר לכבל: "פִּתְאֹם נִפְלָה בְּכֹל וַתִּשְׁבֵּר הַיְלִילוֹ עָלֶיהָ קָחוּ צָרִי לְמִכְאוּבָה אוֹלִי
 תַרְפָּא" (נא 8)

מהפסוקים שהבאתי לעיל, נראה שה"צרי" היה מפורסם כתרופה חשובה. מהדימוי מירמיה (נא 8) נראה שהוא היה יעיל בריפוי פצעים ואולי באיחוי שברים. ייצוא ה"צרי" הגיע גם לאיי הים התיכון דרך העיר צור (יח' כז 17). אין ספק שהטקסט המקראי משקף מציאות ריאלית אותנטית, שכן ה"צרי" נזכר בשם זה (!) בתעודות אל-עמארנה (מס' 48) מהמאה ה-14 לפנה"ס, במכתב ממלכת אוגרית ששלחה כדורון פכית צרי למלכת מצרים.¹

מהו אותו סממן ייחודי? תרגום השבעים, הקדום ביותר למקרא ובעקבותיו הוולגטה מבאר: "שרף" (*Resina*). התרגומים הארמיים לפסוקים בבראשית² והמדרש מפרשים – "קטף" – צמח בושם שגדל בארץ-ישראל בתקופת המשנה.³ צמח זה מוכר בשם היווני *opobalsamum*⁴ או בשם 'אפרסמון', צמח הבושם היקר ביותר בעולם שגדל בצמח תרבות רק באזור בקעת הירדן בתקופת חז"ל ומקובל לזהותו עם *Commiphora gileadensis* או *C. kataf* או מין קרוב להם,⁵ שמאופיינים לרוב בנטף נוזלי ולא בשרף נוקשה כמו של מיני לבונה ומור. הקושי בפירוש זה הוא שהמקרא רומז שהצרי גדל בהרי הגלעד ("עלי גלעד") ואילו האפרסמון נזכר במפורש רק מאוחר יותר בתקופה ההלניסטית, הרומית והביזנטית – בצמח שבית גידולו הוא במקומות הנמוכים של בקעת יריחו ועין גדי.⁶ גם לא ברור אם צמח האפרסמון היה גידול משמעותי בארץ-ישראל לפני התקופה ההלניסטית. אמנם לפי מסורת שמביא יוסף בן מתתיהו הנסמכת על הפסוק (מל"א י 10) הוא הובא לארץ על ידי מלכת שבא (קדמוניות היהודים ה, ו, 1). כך שבכל מקרה מדובר בזמן מאוחר יותר לתקופת שבתם של יעקב ובניו בארץ

1 כוכבי-רייני, למלך, עמ' 111.
 2 סקירת כל התרגומים והפרשנות למונח צרי, ראו עמר, צמחי המקרא, עמ' 174-177.
 3 משנה, שביעית ז, 1.
 4 ראו בראשית רבה: "צרי בלסם קטף" (צא, יא).
 5 ראו פליקס, עצי בשמים, עמ' 37-61; עמר ואילוז, אפרסמון; עמר, עין-גדי.
 6 ראו פליקס, עצי בשמים, עמ' 44.

כנען. יתכן שהשם "צרי" בתקופת חז"ל עבר מעתק מסממן מסוים אחר שהיה מפורסם בתקופת המקרא.

גם זיהויים אחרים של כמה חוקרים שהצרי הוא עץ הלבנה הרפואי (*Styrax officinalis*)⁷ או ליקוידאמבר מזרחי (*Liquidambar orientalis*)⁸ אינם מסתברים. הראשון אינו מפיץ שרף בכמות משמעותית⁹ ואילו השני אינו גדל במרחב ארץ-ישראל. לכן נראה שיש להבדיל בין הזיהוי של ה"צרי בגלעד" המקראי ההיסטורי לבין ה"צרי-קטף" של חז"ל, שנזכר ראשון בין סממני הקטורת.¹⁰ הבחנה כזו כבר ערך רב סעדיה גאון שהבדיל בין הצרי של חז"ל הוא האפרסמון-קטף הנקרא בלשון התורה בשם "נָטָף" (שמות ל 34) ובין ה"צרי" של התורה (בר' לו 25; מג 11) – בשם "תריאק" – כינוי לנסיוב מפורסם בימיו כנגד הרעלות.¹¹

למעשה יש יסוד חזק להניח שהמונח "צרי" הקדום התפרש כשם כללי לשרף, כפי שמופיע בתרגום השבעים, הוולגטה ובתרגום הארמי לנביאים (שעיף). כלומר הצרי הוא הכינוי המקראי להפרשה הנוטפת מעצים (Resin, Sap), שהרי המילה "שרף" היא מאוחרת ואינה נזכרת במקרא. למעשה גם חז"ל שעסקו בזיהוי הצרי הנזכר ברשימת סממני קטורת התייחסו לשרף של העץ להבדיל מהשם של העץ עצמו: "הצרי אינו אלא שרף [הנוטף] מעצי הקטף".¹² כלומר, הצרי הוא שם נרדף לשרף באופן כללי ושם ספציפי לשרף של עץ מסוים. מה היא אפוא זהותו של אותו שרף הזהה לצרי המקראי?

הצעת זיהוי חדשה

זיהוי ה"צרי" המקראי צריך להיות מתאים למוצר רפואי מפורסם וחשוב בעת העתיקה ששימש ליצוא. בנוסף הזיהוי צריך להיות מבוסס על מסורות זיהוי קדומות, עדויות היסטוריות חיצוניות, חוץ מקראיות או ממצא ארכיאולוגי שתומך בכך. רצוי שלזיהוי זה תמצא גם תמיכה פילולוגית בדמות מסורת לשונית קדומה ומסורת הפקה מעשית בימינו. לבסוף, התאמה לתוצר יצוא יקר שניתן להפיקו באופן מסחרי על פי אמות המידה הקדומות.

7 לעף, פלורה, א, עמ' 390-391.

8 זהרי, צמחי התנ"ך, עמ' 192.

9 עמר וזבטני, לבנה.

10 בבלי, כריתות ו, ע"א; שבת כו, ע"א.

11 עמר, זמרת הארץ.

12 כריתות ו, ע"א; שבת כו, ע"א.

על פי כל הקריטריונים הללו מוצע לזהות את הצרי המקראי עם שרף האלה האטלנטית (*Pistacia atlantica*). מדובר בעץ דו־ביתי, נשיר, אך מאופיין בגזע מרכזי עבה ורחב נוף. העץ שכיח בארץ־ישראל באזורי ספר יובשניים, שם הוא יוצר חברת יער־פארק. שרידי האלה האטלנטית נמצאים בעבר הירדן ברצועה צרה של החבל האירנו־טורני שבמרום הרי הגלעד, ממזרח לאזור הים תיכוני המאופיין ביער אלונים.¹³ למעשה הגלעד היה אחד משלושת האזורים (לבר מבקעת כנרות ועמק החולה) שבהם האלה האטלנטית שכיחה ביותר.¹⁴

תיאור העץ: העלה מנוצה לעלעלים שלרוב קהים בקצותם וציר העלה מכונף (מלל). הפרי בית גלעין כדורי; בתחילה הוא בגוון אדום ועם הבשלתו הופך לירוק־מתכתי. פריחתו ופירותיו דומים לאלה הארץ־ישראלית (*P. palaestina*) בצורתם ובצבעם (מעט יותר גדולים).¹⁵ לכן, בעת העתיקה כמו גם בלשון הערבית בת ימינו נקראו שני מינים אלה בשם קיבוצי זהה "בטם" (بطم) או בשם "אלחבה אלח'צ'ראא" (الحبة الخضراء) (=הגרגר הירוק).¹⁶ פירות אלה עתירי שמן; הם נאכלים כשהם קלויים עד היום באזור הר חברון¹⁷ ומהם הפיקו שמן למאכל ולמאור. שכיחותם הרבה של שני מיני האלה באזור זה בשולי טרסות ושטחים חקלאיים, בחלקם בעלי גזע גדול עבה כמיוחד מעלה את האפשרות שהם טופחו בעבר בידי האדם.¹⁸ בכפר ג'לעד (גלעד) שבירדן שמעתי מהתושבים שעדיין נהוג ללקט את פירות האלה הארץ־ישראלית בשלהי הקיץ לצורכי אכילה.¹⁹

נראה שפירות האלה הם ה"בְּטָנִים", הנזכרים במקרא (בראשית מג 11), כפי שעולה מכל התרגומים הקדומים; השבעים והוולגטה (*terebinthus*) ותרגום רס"ג לערבית (בטם).²⁰ עצי האלה המזוהים עם הסוג *Pistacia sp.* נזכרים פעמים אחדות במקרא בשם זה בסמיכות ל"אלון" (יש' ו 13) ול"לבנה", כנקודות ציון אשר תחתם התנהלה עבודת האלילים (יש' נז 5; הושע ד 13), והכוונה לעץ גדול – "אלה עבתה"

13 ליפשיץ, הצומח, עמ' 107-108.

14 דנין, הפצה, עמ' 199.

15 זהרי, פלורה, עמ' 298; שמידע, צמחי ישראל, עמ' 376.

16 זאת בניגוד לאלת המסטיק (*Pistacia lentiscus*), שנחשבה למין נפרד. ראו עמר, אלת המסטיק.

17 רוזנסון, האלה, עמ' 23-25; קריספיל, ילקוט, עמ' 50.

18 שמידע, שריר, עמ' 25-26.

19 סיור בירדן בתאריך ט' מרחשון תש"פ (7.11.2019).

20 הזיהוי של ה"בטנים" עם ה'בטם' הוא מוסכם. ראו ריב"ג, בערכים: אלה, בטן, עמ' 47, 89; בר

בהלול, עמ' 381.

(יח' ו 13).²¹ בהתאם להצעתי המקרא מבחין בין שם העץ – "אלה" ושם הפרי – "בטנים"²² לבין השרף – "צרי". תופעה זו קיימת למשל גם בעץ הגפן: הפירות מכונים – ענבים והתוצרים – תירוש ויין. להלן הראיות העיקריות לזיהוי הצרי עם שרף האלה האטלנטית:

א. הממצא הארכיאולוגי

על יצוא שרף אלה מאזור ארץ-ישראל ניתן למצוא עדות בממצא הארכאולוגי. במטען ספינה טרופה המתוארכת למאה ה-14 לפנה"ס שנמצאה באולו בורון (Ulu-Burun) שלחופי תורכיה נמצאו חומרי גלם שונים, שרידי מזון ופריטים יקרי ערך. בין הממצאים היו כמאה ועשרים אמפורות כנעניות שהכילו מאות קילוגרמים של טיפות שרף, שעל פי הבדיקות הופקו מאלה אטלנטית.²³ ממצא זה עולה בקנה אחד עם עדויות לשרף של אלות שנמצא גם באמפורות וקערות כנעניות באל-עמארנה שבמצרים מתקופת הברונזה המאוחרת.²⁴

ב. מקורות הטבע הקלאסיים

על תולדות הטבע והחקלאות של מרחב ארץ-ישראל אין מידע רב ממקורות חוץ מקראיים ולמעשה רוב הידיעות מופיעות בספרות הטבע והרפואה היוונית והרומית, שמשקפות את המציאות בתקופתם אך לעיתים גם מקורות קדומים יותר. המקורות הקלאסיים מתייחסים לשרף המשובח המופק מעץ האלה לצרכי קטורת ולרפואה. תיאופרסטוס (371-287 לפנה"ס) מציין ששרף האלה מופק בעיקרו מהעצה בעוד הפירות מכילים מעט שרף.²⁵ דיוסקורידס בן המאה הראשונה לספירה מתייחס לאזורים שבהם גדלים עצי האלה שמהם מפיקים שרף ואת תכונותיו:

21 לעף, פלורה, עמ' 191-195; פליקס, עולם הצומח, עמ' 104; עמר, צמחי המקרא, עמ' 80-81.

22 עמר וזבטני, אלות, עמ' 8.

23 הלדן, עדויות; באס, ספינה.

24 סטרן ואחרים.

25 תיאופרסטוס III, 15, 4 (עמ' 257).

השרף מובא מפטרה שבערביה. העצים גדלים גם ביהודה, בסוריה, בקפריסין וב(צפון) אפריקה ובאיים הקיקלאדיים (שביוון). השרף המוכר ביותר הוא לבן, בגוון הזכוכית (שקוף), מעט תכלכל, ריחני, בניחוח האלה האופייני. הוא עולה באיכותו על כל שאר מיני השרף. אחריו בא שרף אלת המסטיק... הוא מעורבב (לצרכים רפואיים שונים) עם אספלנית, מלוגמא ומשחה (I 91).²⁶

פליניוס (23-79 לסה"נ) מציין כיצד מפיקים את השרף המשובח באמצעות חתכים שעושים בעצי האלה הגדולים וחשופים לשמש (תולדות הטבע XVI 58-59).²⁷ הוא מזכיר במקומות שונים את שימושי הרפואה של שרף האלה, כסם משלשל בתוספת שקדים (תולדות הטבע XXIII 145) ומריחת המשחה המופקת ממנו מועיל כנגד כאבים ברגליים ובידיים (תולדות הטבע XXIV 35) ומיצוי מהשורש והעלים מחזק את הקיבה. גרגרי הפירות בתוספת יין מפיגים כאבי ראש ומשמשים כחומר משתן ולהגברת התאווה המינית (תולדות הטבע XXIII 145; XXIV 28). שרף האלה שימש גם מרכיב במרשמי הבשמים. בתקופתו היה מקובל מאד במצרים בושם שהופק משמן שקדים מרים תערובת סממנים שונים ובהם שרף האלה, מור, קרדמון, חלבנה ואפרסמון (תולדות הטבע XIII 9).

גם אסף הרופא מזכיר את שימושיו הרפואיים:²⁸ "גם זיעת הבוטנים יועיל לאוזנים מאד" (דף א50)... "ז[י]עת הבוטנים, היא תרביטינא, ירפא במהרה את השעול. ויש אשר יקטירו ממנו על האש, לבוא עשנו בגרון, ירפא השעול, ויסיר את הבואש מן הפה" (דף א66).

הרופא האנדלוסי אבן אלביטאר מצטט את דברי דיוסקורידס ומוסיף מידע רב על הסגולות הרפואיות של שרף זה מרופאי ימי הביניים, דבר המעיד על המשך השימוש הפעיל בסממן זה.²⁹

26 דיוסקורידס, עמ' 49. כל התרגומים לעברית נעשו בידי מחבר המאמר.

27 פליניוס, IV, עמ' 425-427.

28 אסף הרופא, כ"י מינכן 231.

29 אבן אלביטאר, ג'אמע, עמ' 131-133.

ג. מסורת לשונית

לזיהוי המוצע כאן ישנה ראייה פילולוגית חזקה. השם "צרי" במובאות בספר בראשית (לז 25; מג 11) תורגם בפשיטתא ל"צרוא"³⁰. השם "צ'רו מופיע בכתב שבאי ברשימות של סממני קטורת ובשמים החקוקות על מזבחות קטורת רבים שנמצאו בדרום-ערב"³¹. בספר הצמחים הערבי הקדום של אלדינורי (מת ב-895) מובא תיאור של עץ ה"צ'רו" (ضرو), המשמר את השם הקדום "צרי":

מן העצים בעלי הריח הטוב – ה"צ'רו" מין של "אלחבה אלח'צ'ראא" (=אלה ארץ-ישראלית), אך אינו זהה לה. גם לו יש שרף שהוא ריחני יותר מזה של ה"חבה אלח'צ'ראא" הוא נמנה עם הבשמים – בניגוד לשרף ה"בטם". ויש מבעלי העיון מי שחשב שהוא זה [=שרף ה"בטם"] – ואינו כן. מי שמכיר את השרף שלהם יודע להבחין ביניהם.³²

הפירוש המילולי של השם "אלחבה אלח'צ'ראא" הוא "הגרעין הירוק", שמה של אלה ארץ-ישראלית, אך גם לעיתים גם של האלה האטלנטית, על שם הפירות הבשלים הירוקים של שני המינים. אולם דינורי ומחברים נוספים מבחינים בין שני המינים.³³ אכן בבדיקות שנעשו בין שני מיני העצים הסתבר ששרף האלה הארץ-ישראלית הוא לרוב נוזלי, שמנוני עם מעט ריח שקשה לאוספו, בעוד השרף של האלה האטלנטית הוא ריחני יותר ומופיע בכמות משמעותית יותר (על כך נרחיב בהמשך). לעומת זאת, רוב המקורות הערבים התייחסו לשם האלה כשם קיבוצי מבלי להבחין בין שני המינים.³⁴ אבן סינא (980-1037), בחיבורו הרפואי מציין בערך 'חבה אלח'צ'רה' את השרף הלבן כזכוכית שעם הזמן מקבל גוון תכול. השרף הוא משוכב אף משל אלת

30 בר בהלול, עמ' 1680-1681, במילונו מתרגם מסורית לערבית מונח זה בכמה משמעויות; זרע האורן (צנובר), קינמון (קרפה), שרף הליקוודמבר (עסל אללבני), "צ'רו", ו"כמאכאם". אולם לענייננו רק שני הפירושים האחרונים מתאימים ועליהם נדון בהמשך.

31 אנטוניני סוקר 31 מזבחות, מתוכם 22 עם הכתובת "צ'רו", אנטוניני, מזבחות עמ' 133-141; מרקטן, מזבח, עמ' 487-490; רובין, צמחי בושם, עמ' 25-30.

32 דינורי, צמחים, עמ' 216, 228.

33 הבחנה בין המינים מופיעה גם אצל אסחאק אלסריאילי, עמ' 327-328. בחיבורו של הרמב"ם הוא מכנה את שמו של פרי האלה ('בטם') בשם "חבה חצ'רה" (הזרע הירוק) ומוסיף שמין הבר נקרא "אל-צ'רו". ראו רמב"ם, ביאור, מס' 156, עמ' 52.

34 יחד עם זאת, במקורות הערבים הקדומים קיימת הבחנה והבדלה ברורה מאלת המסטיק (מצטכי), בניגוד למקורות ערבים מודרניים המכנים גם אותה בטעות בשם צ'רו.

המסטיק (מסטכי) והוא הנקרא "אלצ'רו" ולעץ עצמו קוראים "בטם"³⁵. ר' נתן בן יואל פליקירה באנציקלופדיה הרפואית כותב: "חב כצרה – יש אומרים כי הוא גרגיר אלצ'רו"³⁶. הלקסיקוגרף הנודע אלפירוואבאדי (1329-1415), מציין: "צ'רו הוא שרף "אלחבה אלח'צ'רה"³⁷.

בנוסף יש לציין שעל כמה ממזכחות הקטורת בדרום ערב מופיע גם סממן קטורת בשם "כמכם"³⁸. למעשה מדובר בשם נרדף לשרף ה"צ'רו"³⁹. כמו כן, ראוי לציין שבספרות הערבית מכונה שרף האלה גם בשם "עלק אלנבאט"⁴⁰, דהיינו שרף הנבטים. בכך הוא משמר את השם הקדום, במין השרף שבו סחרו בין היתר השבטים הערבים הנבטים,⁴¹ מסורת מסחר קדומה הנזכרת במקרא (בראשית לז 25). דבר זה בא לידי ביטוי גם בדברי דיוסקורידס המציין שמרכז היבוא של שרף זה בתקופה הרומית הייתה פטרה, בירת השבטים הנבטים (I 91).

ד. הפקת השרף ושימושו בעת החדשה

הפקת שרף מאלה אטלנטית התקיימה בסוריה בכמויות מסחריות לפחות עד שלהי המאה העשרים ועד היום בהרי כורדיסתאן העירקית הגובלת עם אירן. שרף זה נמכר עדיין במזרח התיכון בחנויות לממכר תבלינים ותרופות מסורתיות באירן, תורכיה ובחצי האי ערב. הוא משמש לצרכים רפואיים שונים, כמו להקלה בדלקות גרון ושעלת.⁴² מחקר נרחב שנערך בכורדיסתאן תיעד את השימוש הרפואי העממי בקרב האוכלוסיה המקומית בשרף של אלה אטלנטית ויעילותו בטיפול בכיבי קיבה, הורדת כלוסטרול, טיפול במחלות עור שונות, חיזוק החניכיים, הפחתת מתח נפשי ועוד.⁴³ תהליך עיבודו של השרף כולל בישולו במים עד שהופך לנוזל לבן להפגת המרירות ובתוספת שעווה מתקבל מרקם שנוח ללעיסה. מוצר זה בשם "עלכה" נמצא לרוב

35 אבן סינא, קנון, עמ' 530.

36 פליקירה, עמ' 190.

37 פירוואבאדי, קאמוס, עמ' 1174.

38 ראו אנטוניני; זימרה, לבונה, עמ' 33.

39 בספרות הערבית הרפואית מופיע בשם "כמכאם", ראו אבן אלביטאר, ג, עמ' 93; ד, עמ' 83.

40 תפחת אלאחבאב, מס' 317, עמ' 33; רמב"ם, ביאור, מס' 301, עמ' 85.

41 עמר מסחר, 61-66; ג'ונסון, נבטים, עמ' 233-248.

42 ואייטהוון, אלה, עמ' 319.

43 היווה, שימושים.

בחנויות רבות בממלכת ירדן במהלך סקר אתנופרמקולוגי שנערך בשנת 2000⁴⁴ ובשנת 2019. שרף זה מיובא כאמור מעירק אולם בממלכת ירדן מצויים עד היום עצי אלה קשישים גדולים במיוחד שמהם בעבר הפיקו על פי דברי התושבים – שרף.⁴⁵ בכפר ג'לעד (גלעד) שבעבר הירדן קיבלתי דיווח שאיסוף שרף מעצי האלות באזור זה פסק בשנת 2000 לערך. בסיוור באזור נמצאו שרידים ליער אלונים ואלות שסבל מרעיית יתר ומכריתה מסיבית.⁴⁶

ה. שחזור הפקת שרף מאלות

בהעדר מסורת של הפקת שרף אלות בימינו במרחב ארץ־ישראל ערכתי מחקר מעשי בשיתוף עם אלרון זבטני ששיחזר מלאכה זו לצורך הבנת המציאות ההיסטורית. לצורך כך עמדו לפנינו שני מודלים עיקריים. הראשון, שיטת הפקת שרף מאלת המסטיק כפי שמקובל עד היום באי כיוס וכן על סמך תוצאות מחקר שערכנו בנושא זה ביוון ובארץ־ישראל.⁴⁷ השני, היא שיטת הפקת שרף מאלה אטלנטית מהתת־מין הכורדי (*Pistacia atlantica subsp. kurdica* Zohary), שתועדה בשנים האחרונות באזור ההררי של כורדיסטאן העירקית במחוז סלימאניה ובקלאדזי שבסמוך לגבול אירן. תיאור המחקר והנתונים פורסמו במחקר מקדים⁴⁸ וכאן נציג את עיקרי הנתונים. מחקר השדה נערך על כ־80 עצים של אלה אטלנטית מארבעה מוקדים גיאוגרפים שונים. ברחבי ישראל, בשפלה, בהרי ירושלים וברמת הגולן. חריצת גזעי העצים נעשתה בימי הקיץ החמים באמצעות דוקרן ומכושון חד. השרף נוזלי, שקוף ודביק נאסף לאחר כחודש ועם הזמן מתגבש.⁴⁹ את השרף ניתן לאסוף באמצעות גרוד מהחתכים וגריפת השרף שניגר על העץ. דרך יעילה יותר היא באמצעות חצי קערית חרס המוצמדת מתחת לחתך שנעשה בגזע. השרף ניגר לאיטו לתוך הכלי ואחר כך מוחטים את הנוזל לכלי איסוף מרכזי.

44 לב ועמר, סקר, עמ' 140.

45 על עצי אלה מואדי אלבטם: <https://www.youtube.com/watch?v=VwE0MBDudk0>

46 סיוור שערכתי בט' במרחשון תש"פ (7.11.2019).

47 עמר, אלת המסטיק.

48 עמר וזבטני, אלות.

49 לפי ניסיוננו, זמן חריצה מוקדם החל מאמצע חודש יולי ואיסוף שרף עד סוף ספטמבר עשוי להניב את כמות השרף המקסימלית, בצמיגות נוחה באופן יחסי לאיסוף.

כמות תנובת שרף של עץ עשויה להשתנות בהתאם לפרמטרים שונים, כמו גודל העץ, המין ובית הגידול. אומדן כמות השרף נעשה באמצעות מודל שיצרנו במהלך המחקר המעשי. כמות השרף הממוצעת שקיבלנו בישראל מעצי אלה אטלנטית היא כ־300 גרם בעצים גדולים, כ־140 גרם בעצים בגודל בינוני וכ־40 גרם בעצים בגודל קטן (הכמות היא רבה באופן משמעותי מאלת המסטיק). תפוקת השרף שקיבלנו מהניסוי המוגבל במיני האלות בישראל הוא יותר קטן מאלה שמפיקים בחו"ל. הסיבה היא שבניסוי נבחרו עצים באופן אקראי, על פי המצאי שעמד לרשותנו. בשל מגבלות של שמירת טבע לא יכולנו לדגום שרף מאלות עתיקות וגדולות ממדים במיוחד שנמצאות בכמה שמורות טבע. לעומת זאת, בכורדיסטאן התנובה היא לפי הדיווחים בין חצי ק"ג לק"ג אחד, שם ההפקה נעשית מעצים קשישים וגדולים במיוחד, שידועים בתנובתם ושעברו תהליך בירור וטיפוח במרוצת השנים.

תובנות היסטוריות וכלכליות

באי כיוס מלאכת הפקת שרף אלת המסטיק היא עסק משפחתי העובר מדור לדור. לכל משפחה ישנם בממוצע כמה עשרות בודדות של עצים. כך גם באלות האטלנטיות בכורדיסטאן. יתכן ומלאכה זו הייתה נתונה בידי בתי־אב גם בארץ־ישראל הקדומה. אך אין להוציא מכלל אפשרות, שבתקופות מסוימות ענף זה נשלט ופוקח באופן ממלכתי כמו בגידול האפרסמון להפקת הבושם, שהכנסותיו עברו לקופת השלטון.⁵⁰ הפקת שרף מאלות היא עבודה עונתית, שמהווה הכנסה משלימה למקורות התעסוקה הקבועים. לרוב עוסקים בה חקלאיים, לצד גידולי השדה ועצי הפרי. בחודשי הקיץ שבהם עוסקים במלאכה זו ישנם שני מועדים 'בוערים', זמן החריצה וזמן איסוף השרף שצריך להסתיים לפני עונת הגשמים. את הניקוי והמיון ניתן לעשות בבית בעונת החורף הקר כאשר אין כמעט עבודה חקלאית בשדה.

על פי החישובים שלנו הנסמכים על הניסוי המעשי, תפוקה של משפחה לעונה שברשותה חמישים עצים בינונים היא כ־7 ק"ג שרף או לחילופין מחמישים עצים גדולים כ־15 ק"ג. סביר להניח שבארץ־ישראל הקדומה בחרו הקדמונים בעצים גדולים ובעלי תנובה גבוהה במיוחד. עצים גדולים וקשישים כאלה ניתן לראות ברחבי הארץ, כמו בהר הנגב בדרום ובמזרח הגליל העליון בצפון (למשל בחניון האלות שבבקעת

50 ראו למשל יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, טו 96; פליניוס XII 112.

קדש). על פי הנחה זאת, הרי שעל פי המודל של כורדיסטאן (בין 0.5–1 ק"ג לעץ) ניתן לקבל מחמישים עצים כ־25–50 ק"ג שרף.

כאמור, מטען הספינה שנמצאה באולו בורון (Ulu-Burun) הכיל לפי ההערכה כטון שרף אלה שהובאו מכנען.⁵¹ כמוכן שמדובר בממצא אקראי, שאינו מאפשר לדעת מה היה היקף היצוא הכולל. בהנחה שבממוצע הפקת השרף היא כ־חצי ק"ג לעץ גדול, אזי מדובר בתנובה שהופקה מאלפיים עצים. בהנחה שברשות כל משפחה כחמישים עצים, הרי שלצורך הפקת טון שרף עסקו כארבעים משפחות. אין אפשרות להעריך כמה שרף נאסף בפועל בכל שנה וכמה אנשים עסקו בכך. אולם כמויות השרף הגדולות שקיבלנו מאששות שאכן מדובר בתעשייה שהיה לה בעבר פוטנציאל כלכלי וריווחי.

סיכום

בחינת המקורות ההיסטוריים והארכאולוגים ושחזור הפקת שרף מן האלה האטלנטית בהווה, מצביעה על עץ זה כמועמד המסתבר ביותר לזיהוי ה"צרי" המקראי, כסממן יצוא ייחודי, בראש רשימת "זמרת הארץ". למעשה אין שום עץ מכל צמחיית ארץ-ישראל שיכול להפיק שרף לקטורת ולרפואה בכמות כה רבה ושהיה לו מוניטין כה רב בעת הקדומה.⁵² הוא גם השרף היחיד מתקופת המקרא שנמצאו לו עדויות ארכאולוגיות ליצואו מכנען למצרים ולאיי הים (בר' לז 25; מג 11; יח' כז 17). תמיכה נוספת היא שימור השם "צרי" בשם הערבי הקדום "צ'רו" ובשם שרף "הנבטים", הקושרים אותו לאורחות הישמעאלים (בר' לז 25) שסחרו בו בעת העתיקה.

רשימה ביבליוגרפית וקיצורים

אבו אלביטאר,	אבן אלביטאר, אלג'אמע למפרדאת אלארויה ואלאע'ד'יה, ג, קהיר
ג'אמע	1874
אבן סינא, קנון	אבן סינא, אלקנון פי אלטב, בירות 1993
אנטוניני, מזבחות	S. Antonini, "Nuovi incensieri iscritti yemeniti", <i>Oriens Antiquus</i> 27 (1988), pp. 133–141

51 הלדן, עדויות, עמ' 353.

52 לכן לא באים בחשבון מועמדים אחרים מקרב עצי ארץ-ישראל שמהם ניתן להפיק שרף, כמו אלת המסטיק, לוטם שעיר ולבנה רפואי. כמות השרף המופקת מהם נמוכה יותר; הם נחשבו פחותים בערכם משרף האלה האטלנטית ונזכרים במפורש בשמות אחרים במקורות הקדומים.

- אסחאק אלאסריאילי, כתאב אלאע'ד'יה ואלאדויה, בירות 1992
- אסחאק
אלאסריאילי
- G.F. Bass, "Oldest Known shipwreck Reveals Splendors of the
Bronze Age", *National Geographic* 172 (1987), pp. 693–733
- באס, ספינה
- R. Duval, *Lexicon Syriacum auctore Hassano Bar Bahlule*,
Paris 1881–1901
- בר בהלול
- D. Johnson, "Magic, Medicine and Fraud", *Third International
Conference on Petra and Nabataean Culture* 14/4 (2020), pp.
233–248
- ג'ונסון, נבטים
- R.T. Gunther (trans.), *The Greek Herbal of Dioscorides*, New-
York 1959
- דיוסקורידס
- אבו חניפה אלדינוירי, כתאב אלנבאת, בירות 1974
- דינורי, צמחים
- A. Danin, *Distribution Atlas of Plants in the Flora Palaestina
Area*, Jerusalem 2004
- דנין, הפצה
- M.A. Hiwa, "Traditional uses of Kurdish medicinal plant
Pistacia atlantica subsp. *kurdica* Zohary in Ranya, Southern
Kurdistan", *Genetic Resources and Crop Evolution* 64/3
(2007). <https://www.researchgate.net/publication/317003852>
Traditional uses of Kurdish medicinal plant *Pistacia*
atlantica subsp *kurdica* Zohary in Ranya Southern
Kurdistan
- היווה, שימושים
- C. Helden, "Direct Evidence For Organic Cargos in the Late
Bronza Age", *World Archaeology* 24/3 (1993), pp. 348–360
- הלדן, עדויות
- W.E. Whitehouse, "The Pistachio nut – A new crop for the
Western United States", *Economic Botany* 11 (1957), pp.
281–321
- ואייטהוון, אלה
- M. Zohary, *Flora Palaestina*, II, Jerusalem 1972
- זהרי, פלורה
- M. Zohary, *Plants of the Bible*, Cambridge 1982
- זהרי צמחי התנ"ך
- W.G. Zimmerle, "Frankincense and Its Arabian Burner", in: I.
Baird & H. Yağcıoğlu (eds.), *All Things Arabia*, Leiden 2020,
pp. 23–42
- זימרלה, לבונה

- כוכבי-רייני, צ' כוכבי-רייני, למלך אדוני: מכתבי אל-עמארנה, ירושלים תשס"ה
למלך
לב ועמר, סקר
- Lev & Z. Amar, "Ethnopharmacological survey of traditional drugs sold in Jordan", *Journal of Ethnopharmacology* 82 (2002), pp. 131–145 (140)
- ליפשיץ, הצומח נ' ליפשיץ, "הצומח בעבר הירדן", אריאל 106–105 (תשנ"ה), עמ' 113–105
- I. Löw, *Die Flora der Juden*, Vienna-Leipzig 1924
- לעף, פלורה מרקטן, מזבח
- M. Maraqtan, "A New Small Inscribed Cuboid Incense Burner from Yemen", in: C.C. Lamberg-Kalovsky & B. Genito (eds.), *'My Life is like the Summer Rose', Maurizio Tosi e l'Archeologia come modo di vivere*, Oxford 2014, pp. 487–490
- עמר, אלת המסטיק עמר ואילוז, אפרסמון
- ז' עמר, "אלת המסטיק: הפקת שרף בארץ-ישראל לפי המודל היווני", במעבה ההר ח (תשע"ט), עמ' 236–225
- ז' עמר וד' אילוז, "האפרסמון בארץ-ישראל", בתוך: א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה, דברי הכנס האחד-עשרה, כרך חמישי, תש"ע, עמ' 73–61
- עמר וזבטני, לבנה עמר וזבטני, אלות עמר, זמרת הארץ
- ז' עמר וא' זבטני, "שרף ושמן מלבנה רפואי", במעבה ההר 11 / 1 (תשפ"א), עמ' 139–121
- ז' עמר וא' זבטני, "השימוש באלות בארץ-ישראל בעת העתיקה; פירות, שמן ושרף", מורשת ישראל 19 (2021), עמ' 42–5
- Z. Amar, "The choice produce of the land according to Sa'adia Gaon", in: *Proceedings of the Twelfth World Congress of Jewish Studies* (Division A), Jerusalem 1999, pp. 269–277
- ז' עמר, "המסחר הקדום בסממני הקטורת, בושם ותבלין", בתוך: ר' רוזנטל-הגיבוטום (עורכת), הנבטים בנגב, חיפה תשס"ד, עמ' 66–61
- ז' עמר, צמחי המקרא, ירושלים תשע"ב
- ז' עמר, "האפרסמון מעין גדי וסיפוריה של מצדה", מחקרי יהודה ושומרון, כא (תשע"ב), עמ' 234–227

- מג'ד אלדין אלפירוואבאדי, קאמוס אלמחית, בירות 1999
 פירוואבאדי,
 קאמוס
 פליניוס
 G.Plinius, *Naturalis Historia*, (H. Rackham & W.H.S. Jones
 trans.), London 1989
 פליקס, עולם הצומח המקראי, רמת גן 1976
 פליקס, עולם
 הצומח
 פליקס, עצי-
 בשמים
 פלקירה
 ז' עמר וי' בוכמן, צרי הגוף לר' נתן בן יואל פלקירה, תל אביב
 תשנ"ז
 קריספיל, ילקוט
 רובין, צמחי
 בושם
 רוזנסון, האלה
 עמ' 25-23
 ר' יונה אבן ג'נאח, ספר השורשים (מהדורת A. Neubauer),
 אוקספורד 1875
 ריב"ג
 רמב"ם, ביאור
 שמידע, צמחי
 ישראל
 שמידע, שריד
 עמ' 26-25
 תיאופרסטוס
 תפחת אלאחבאב
 H.P.J. Renaud and S. Colin, *Tuhfat Al-Ahbab, Glossaire de la
 matiere medica le marocaine*, Paris 1934